

'Door zuiverheid gedreven': het troebele water van
Het land van herkomst van E. du Perron

122

Anneke van Luxemburg-Albers

Hoe Bordewijk de norm verstelt en de kinderen van
 de schaduw in het licht treden. *Vrouwen in Binti*

143

Wilbert Smulders

Het slijk der aarde: over F. Bordewijks *Karakter*

160

Ernst van Alphen

Ideologie als dwaallicht en *Het dwaallicht* als
 ideologiekritiek

180

Petra Branderhorst en Mirjam van Teeseling

Annie M.G. Schmidt: het beest moet los

195

Frans-Willem Korsten

Eigenlijk geen eigenlijk: over de onpersoonlijkheid
 van het subject achter *Twee vrouwen* van Harry Mulisch

210

Noten

229

Bibliografie

244

Over de auteurs

257

Inleiding

De Grote Nederlandse Meesterwerken staan in een geur van heiligheid. Die teksten die eenmaal tot de canon zijn toegelaten kunnen geen kwaad meer doen. Hun culturele waarde staat buiten kijf. Soms komt dat omdat de betreffende boeken nu eenmaal een belangrijke rol hebben gespeeld in de mentaliteitsgeschiedenis. Het *Wilhelmus*, de *Max Havelaar*, *De Avonden* en *Eenzaam Avontuur* zijn monumenten geworden, vergelijkbaar met de Vrede van Munster, de slag bij Waterloo en de Crisis van de jaren '30 in een andere geschiedenis. Een zinnige en respectabele vorm van literatuurgeschiedenis—bepleit door Jauss en in Nederland door Anbeek—zou dan ook zeker bestaan uit het schrijven van de geschiedenis van die boeken die een grote populariteit genoten, waaromheen zich literaire oorlogen afspeelden en die hoe dan ook een belangrijke factor in hun contemporaine cultuur waren.

Soms blijven literaire werken echter om heel andere redenen canoniek. Bijvoorbeeld omdat niemand de zelfstandigheid kan opbrengen om het door de vaders gelezen boek op een andere manier te lezen. De inertie, de klakkeloze overname door volgende lezers is dan canonvormend. O ja, er is wel eens iemand die door de oude kleren van de keizer heen kijkt, en fris van de lever zijn/haar latere leeservaringen opschrijft. Aldus Cyrille Offermans, die in *De Groene Amsterdammer* van 6 december 1989 Reve's *De Avonden* leest als ondraaglijk saai, discriminerend en zelfgenoegzaam. Volgens Offermans is *De Avonden* vergeven van corpballettaal, en hij plaatst het boek in de context van vlak na de oorlog, waar sadistisch plezier in het begaan van wreedheid acceptabel was geworden. Maar interventies als die van Offermans zijn zeldzaam. Het is meer regel dan uitzondering dat lezers elkaar plegen na te lezen. Wie veel literaire supplementen consumeert kan gemakkelijk vaststellen dat zelfs 'voorbeeldige' lezers als dagblad-

recensenten grote moeite hebben een onafhankelijk oordeel te vormen; een positieve of negatieve waardering van een boek wordt gewoonlijk door de meest zelfverzekerde recensent in gang gezet om daarop door de collega's volgezaam bezegeld te worden. Zo'n onzelfstandige leescultuur levert een loze canoniciteit op, die een andere, even zinnige vorm van literatuurgeschiedenis in de weg staat: een literatuurgeschiedenis die vanuit het heden naar het verleden kijkt en een eigen, per periode wisselend, beeld ontwerpt van die teksten die nu nog tot onze verbeelding spreken. Die tweede vorm van literatuurgeschiedenis levert een bewuste projectie van hedendaagse smaak, politieke waarden en literaire belangstellingen en behoeften.

Ideologiekritiek

Er zijn natuurlijk al vaker pleitredes gehouden om een kritische houding ten aanzien van 'onze' literatuur te bewerkstelligen. Vooral in de jaren zestig en zeventig was *ideologiekritiek* in literatuurkringen niet ongewoon. Naast structuralisme was dat toen de meest veelbelovende benadering die kritisch ingestelde literatuurlezers propageerden. Lettenkundigen als Vogelaar (1972), Van Marissing, Offermans, Mertens (Yves van Kempen e.a. 1973) en Brouwers (1971) introduceerden in Nederland marxistische literatuurtheorieën van Marx tot en met Adorno, Horkheimer) in de hoop dat zo de literaire cultuur zich zou emanciperen. Vreemd genoeg heeft deze ideologiekritiek van de zestiger en zeventiger jaren voornamelijk tot theoretische verhandelingen geleid en zeer weinig tot kritische interpretaties van concrete literaire werken. Een ander kenmerk van deze ideologiekritiek is haar thematische beperktheid: zij was uitsluitend geïnteresseerd in klasse-ideologieën.

Dat de Nederlandse literatuur buiten schot bleef lag voor een deel ook aan de opvattingen van deze ideologiekritici zelf. In navolging van Adorno werd avant-gardeliteratuur niet beschouwd als ideologisch, maar juist gezien als een buffer tegen kwalijke ideologieën, die dan met name in populaire of massacultuur van zich lietspreken. Ideologie wordt dan opgevat als zogenaamd 'vals bewustzijn'. Literatuur,

hoe hermetischer hoe beter, werd een reservaat voor onbezoedelde, ideologie-vrije cultuur. Literatuur behoort tot de Hoge Cultuur. Zij is zo bijzonder, omdat zij, in tegenstelling tot lagere cultuuruitingen, boven ideologieën staat, of juist een kritisch licht werpt op ideologieën. Wanneer ideologiekritiek dan ook daadwerkelijk bedreven werd, gebeurde dat 'op' strips (Dorfman en Mattelart 1978, *Hoe lees ik Donald Duck*), op de Bouquet-reeks, Witte Raven-pockets, op kinderliteratuur of op lesmateriaal. Ironisch genoeg betekende deze eenzijdige keuze voor zeer specifieke genres uit de massaliteratuur een onderbouwing van het uitermate ideologische, want als vanzelfsprekend aangenomen onderscheid tussen 'hoge' en 'lage' literatuur.

In de jaren tachtig zijn beide benaderingen—de marxistische literatuurtheorie en de analyse van eenzijdig gekozen massaliteratuur—in de mar-ge teruggedrongen. In de groep rond het tijdschrift *Raster* leefde Adorno's gedachtegoed nog een aantal jaren voort. De feministen hadden inmiddels, in de jaren zeventig, het ideologie-kritische vaandel overgenomen, maar zij waren aanvankelijk ook geboeid door het ideologie-concept van de Frankfurter Schule. Daarom werd ook door hen weinig gedaan aan kritiek op mannelijke schrijvers. Behalve voor Burnier, die literatuur opvatte als een projectie 'ook van clichématige gevoelens, van stereotypieën, die in een cultuur leven' (1974:99) stond voor de feministen 'literair' aanvankelijk nog te dicht bij 'ideologiekritisch'. Vink (1983:37) concludeert dan ook terecht dat 'het stereotiepenonderzoek zich daarom te snel heeft verplaatst naar de analyse van het vrouwbeeld in triviaalliteratuur en massamedia'. Terwijl de Angelsaksische Grote Schrijverskoppes al langdurig rolden concentreerden de Nederlandse feministische critica's zich inmiddels op wat Elaine Showalter *gynocritics* noemde: het herontdekken en herwaarderen van de eigen vrouwelijke auteurs, en het stimuleren van de eigen schrijfpraktijken.¹ Pas de laatste jaren komen de Nederlandse schrijvers Hermans, Brakman, Wolkers, Claus, maar ook de middeleeuwse liedcultuur (Lemaire 1986, 1988) en de uitsluitingspraktijken van de literairhistorici (Meijer 1988) enigszins aan de beurt. Een van de bedoelingen van dit boek is dit ideologiekritisch lezen van 'onaantastbare' mannen-teksten te stimuleren. Zo leest Alette van Doggenaar hier in Nescio's 'Dichtertje' een serie irritante en neerbuigende onderonsjes tussen mannen (de schrijver en de mannelijke lezers) ten koste van vrouwen.

Dichtertje, de God van hemel en aarde en de duivel vinden elkaar in eenzelfde voyeuristisch kijken naar meisjes, die stelselmatig worden afgebeeld als dom en onbewust. Tenslotte wordt het meisje Dora op problematische wijze het symbool van de onverschilligheid van de wereld: de vrouw als metafoor, seksualiteit als wraak.

Jaap Goedegebuure analyseert in dit boek Marsmans 'even onbekommerde als onthullende opvattingen over vrouwen en het vrouwelijke' als een representatief cultuurhistorisch document. Uit Marsmans werk spreekt een stereotype, in minachting omgezette angst voor die vrouwen die niet 'genoeg mannelijks hadden om betrouwbaar te zijn' (sic). Mieke Bal vindt *Het land van herkomst* van Du Perron niet de bewonderenswaardige klassieke ik-roman voor jonge progressieve intellectuelen: 'om het maar even heel scherp te stellen bezondigt (de hoofdpersoon) Arthur Ducroo zich aan racisme, seksisme en homofobie'. Maar naast het motiveren van deze observaties concentreert Mieke Bal zich op de retoriek van deze tekst, die zowel auteur als roman een reputatie van integere progressiviteit bezorgde. Die retoriek nodigt de mannelijk-identificerende lezer uit te herhalen wat Ducroo in zijn oepidale verhalen doet: Ducroo ziet van zijn moeder af en minacht ook andere vrouwen; hij leert, via de omweg van jeugdvriend Hille, een macho met fascistische trekjes, zijn vader te imiteren en zijn plaats in te nemen in een exclusief-mannelijke wereld. Deze Ducroo wordt op zijn beurt rolmodel voor de mannelijke lezers: '*Het land van herkomst* vormt een publiek op oepidale grondslag.' Het is veelbetekend dat Mieke Bal—evenals een aantal andere auteurs—zo uitvoerig ingaat op juist het retorische appèl van de tekst. Dat brengt ons bij een nieuw aspect van de hier beoefende kritische analyse. Het gaat ons niet alleen om een kritische *interpretatie* van die beroemde werken. Het gaat ons ook om een discussie over hoe die werken *functioneren* in de cultuur. Wij zien het praktiseren van deze nieuwe tekstkritiek in relatie tot het poststructuralistisch denken over de werking van literaire teksten. Er is een nieuw licht gevallen op de verhouding tussen tekst en geschiedenis, waar we in de volgende paragraaf op ingaan.

Tekst en effect

Nu de klassieke ideologiekritiek in het slop is geraakt—niet alleen in Nederland maar ook overal elders—lijkt het erop dat de internationale literatuurtheoretische avantgarde haar kritische aandacht ingrijpend heeft verschoven. Het poststructuralisme schijnt zich niet langer te richten op een historisch en politiek begrip van literatuur, maar houdt zich liever bezig met a-historische reflecties over de werkzaamheid van lezen en schrijven. Niet het engagement, maar het tekstplezier en het precieuzere leesgenot zouden de hoofdrol spelen in de acrobatische essayistiek van de deconstructivisten. Wanneer dit inderdaad zo is, dan is het niet verbazingwekkend dat dat poststructuralisme nogal eens verweten wordt dat het geen aandacht besteedt aan de historische en politieke dimensies van literatuur. Maar hoe gerechtvaardigd is deze kritiek?

Jonathan Culler heeft beargumenteerd dat de 'roep om geschiedenis' gewoonlijk komt 'from those who proceed not to show how this could be done but rather to accuse others of failing to attend to history, charging them, finally, with privileging literature' (1988:57). Dat de critici zelf niet laten zien hoe de historisering van literatuur aangepakt moet worden, zou op zich genoeg reden kunnen zijn om de kritiek te negeren. Toch doet Culler dit niet. Hij laat zien hoe het poststructuralisme wel degelijk betrokken is bij de historische en politieke dimensie van literatuur. Poststructuralisten falen niet zozeer om een relatie tot de geschiedenis te leggen, nee, zij hanteren een heel andere opvatting van geschiedenis. Geschiedenis voor hen niet langer de bron, de achtergrond, het referentiepunt van literatuur, het is niet het domein waaruit de literaire tekst voortgesproten is; nee, geschiedenis wordt nu vooral beschouwd als de realiteit die door de tekst, al dan niet literair, *geproduceerd* wordt. De verhouding literatuur/werkelijkheid wordt op die manier omgekeerd. Geschiedenis produceert geen tekst, maar tekst produceert geschiedenis: de toekomst. Zo'n benadering van geschiedenis is niet per definitie een verwerping van de meer traditionele opvatting van wat geschiedenis is, ze richt slechts de aandacht op de rol die teksten spelen in het *maken* van dat wat wij de historische realiteit noemen.

Terry Eagleton onderscheidt in zijn boek *Literary Theory. An Introduction*

tion (1983:196) drie vormen die de roep om geschiedenis aan kan nemen. Op de eerste plaats zou men van de literaire kritiek en theorie kunnen verlangen dat zij verantwoordelijkheid nemen om een bijdrage te leveren aan de verbetering van hun samenlevingen. Dit voert tot de diagnose dat het literaire bedrijf concrete sociale en politieke problemen verwaarloost. Deze aanklacht kan zelfs gericht worden tegen uitgesproken geëngageerde benaderingen als die van de marxistische ideologiekritiek. Culler verwoordt deze kwetsbaarheid heel bondig met behulp van een retorische vraag: 'Zal een marxistische analyse van *Clarissa* de uitbuiting van arbeiders verhelpen? Zal een discussie van Fredric Jameson in een werkcollege de bewapeningswedloop een halt toeroepen?' (59) De glorieuze tijd waarin marxistische literaire critici een onbegrensd vertrouwen hadden in het radicale effect van hun eigen kritiek is al lang voorbij. In de marxistische fase van het Franse tijdschrift *Tel Quel* rond de gebeurtenissen van Mei 1968 in Frankrijk werd wel de parallel getrokken tussen de materialiteit van de tekst of de betekenaar (signifiant) en het historisch materialisme. Door de betekenaar te bevrijden van zijn ondergeschiktheid aan betekenis (signifié) hoopte men radicale veranderingen te bewerkstelligen. Terwijl de betekenis gezien werd als de plek waar de dominante ideologie zich ophield, was de betekenaar, de materiële vorm, de vrijplaats voor het kritische verzet. Een rijkelijk abstracte en intellectualistische gedachte, waarvan de praktische consequenties moeilijk te overzien zijn. En zoals Barbara Johnson in haar artikel 'Is Writerness Conservative?' beargumenteert,

it soon became apparent that the analogy between linguistic materiality and historical materialism was not enough to guarantee that to concentrate on the play of the signifier was to do anything radical at all: indeed the privileging of language such an approach entailed, seemed to confirm fetishized structures of literary value and canonical authority. (1987:27)

Het vrije spel van de betekenaar leidt dus hoofdzakelijk terug naar af: het a-politieke esthetisch genieten. De tweede vorm van literaire kritiek die aan de roep om geschiedenis zou beantwoorden, is die kritiek die literaire werken als produkten

van historische omstandigheden bestudeert. Zo'n benadering is nog steeds de doorsnee praktijk, niet alleen in de kritische, maar ook in de 'gewone' literatuurwetenschap. Sociologische getinte literatuurstudie uit de jaren zestig nam deze vorm aan. Het latere werk van Lucien Goldmann bijvoorbeeld behandelt, ondanks de geavanceerdheid van het structuralistische kader, literaire teksten als spiegels, als analoge aan socio-economische ontwikkelingen. Die opvatting is in Nederland op voortreffelijke wijze aangevochten door Peter Zima. Hij betoogt dat de relatie tussen maatschappij en literatuur niet altijd mechanisch spiegelend is. Een literaire tekst kan ook een kritische reactie zijn op een maatschappelijke situatie waaruit hij voortkomt. Zima's analyse van Camus' *L'étranger* (1981) maakt deze roman tot een overtuigend voorbeeld van zo'n kritische reactie. Toch heeft Zima's werk met dat waarop hij reageert gemeen dat de tekst als een *produkt* beschouwd wordt. De historisch-maatschappelijke situatie wordt door hem nog steeds bestudeerd als de aanleiding of voorwaarde voor de tekst. Ook al is de literaire tekst geen mechanisch voortvloeisel van die situatie, die historische situatie moet wel bestudeerd worden om literatuur *als reactie* te kunnen begrijpen. In die zin is de geschiedenis ook bij Zima nog steeds het beginpunt van literatuur. Literatuur is het kritisch bewustzijn, geformuleerd als een reactie op een historisch maatschappelijke situatie die ideologisch is. De geschiedenis is in die gedachten-gang ideologisch, terwijl literatuur het ideologiekritische antwoord daarop is.

De derde vorm van literaire kritiek die tegemoet komt aan de roep om geschiedenis is volgens Eagleton die kritiek die rekenschap aflegt van haar eigen historische status als een produkt van een historische cultuur waaraan zij op haar beurt een bijdrage levert. Het is duidelijk dat Eagleton deze vorm van literatuurstudie het meest veelbelovend vindt. In zijn conclusie stelt hij dat we niet zitten te wachten op nog meer studies die de tekst als produkt van de geschiedenis beschouwen. In plaats daarvan hebben we een retorica nodig die de *effecten* bestudeert van taalgebruik. Terwijl in de traditionele ideologiekritiek de literaire tekst als een produkt van geschiedenis gelezen wordt, wordt hij in de kritische retorica die Eagleton voorstaat bestudeerd als een *producent* van effecten die tot een historische realiteit kunnen uitgroeien.

Met zijn kritische retorica lijkt Eagleton een pleidooi te houden voor de praktijken van het poststructuralisme uit de jaren tachtig, zoals die met name in de feministische literatuurstudie gestalte gekregen hebben. Geschiedenis, de maatschappelijke politieke realiteit staat daarin wel degelijk centraal, ook al is deze benadering minder geïnteresseerd in de intenties of denkbeelden van de auteur of in de historische achtergronden van literatuur. De poststructuralistische benadering concentreert zich met name op de conceptuele en figuurlijke implicaties van taal en taalgebruik. Geschiedenis en ideologie komen bij zulke analyses op een ander moment om de hoek kijken: later. Ze zijn niet de bron van de tekst noch de betekenis van de tekst die door interpretatie blootgelegd kan worden. Geschiedenis is het effect van betekenis. Betekenis kan dat effect hebben omdat taal als werkelijkheidsvormend wordt gezien.

Kritische retorica

De ideologiekritiek die in dit boek door uiteenlopende auteurs bedreven wordt kan het best als kritische retorica in de betekenis van Eagleton getypeerd worden. Deze ideologiekritiek treedt in het voetspoor van die uit de jaren zestig en zeventig omdat zij literatuur in een breder, maatschappelijk kader wenst te bestuderen. Literatuur is niet autonoom, maar is hecht verankerd in een complex van maatschappelijke, politieke krachten. Tegelijkertijd is de ideologiekritische benadering van deze bundel een breuk met die van de jaren zestig. Ten eerste wordt er niet alleen getheoretiseerd maar de 'meesterwerken' worden ook daadwerkelijk aangepakt. Ten tweede is er een thematisch verschil: niet alleen ideologische opvattingen op het gebied van klassen, maar ook van sekse, ras, leeftijd en natie komen ter sprake. Deze verbreding van het ideologiekritisch onderzoek is volledig te danken aan het feminisme dat in de afgelopen twee decennia de blik van menig criticus (m/v) zowel verbreed als verdiept heeft. Een derde belangrijk verschil schuilt in hoe de relatie tussen literatuur en historische realiteit gelegd wordt. De historische werkelijkheid bestaat hier niet zozeer uit de verleden tijd, maar uit de toekomst, zij is niet langer bron, maar effect.

Alle bijdragen bieden minutieuze close-readings van canonieke werken uit de Nederlandse literatuurgeschiedenissen. Historische achtergronden of auteursintenties spelen slechts zijdelings een rol. De inzet van al deze interpretaties is de overtuiging dat taalgebruik werkelijkheid vormt en geschiedenis maakt. Het is daarom uiterst belangrijk om bij de tekstanalyse aandacht te vestigen op dat wat nauwelijks of terloops gezegd wordt, maar wel geïmpliceerd is. Het zijn juist die plekken in de tekst, bijna per ongeluk opgeschreven en bijna automatisch door de lezer geconsumeerd, waar de ideologische tekens zich bevinden die het resultaat zijn van betekenisgeving door verstarde codes (de conventionele regels die tekens met betekenis verbinden). Juist daar waar niemand oplet marcheren de stereotiepen naar binnen en worden ze bevestigd en doorgegeven. Wij hanteren een semiotisch ideologiebegrip: ideologisch zijn die betekenissen die tot stand zijn gekomen door verstarde codes, dat wil zeggen codes waarvan het afspraak karakter niet meer wordt erkend en die ervaren worden als 'natuurlijk' (van Alphen 1987:44, 58). Omdat 'vanzelfsprekende' betekenissen overvloedig in elk taalgebruik aanwezig zijn, is ideologie niet excessief, noch alleen te vinden bij 'rechts' dan wel bij enige ander 'tegenstander': ideologie is in principe overal. De taak van de ideologiekritiek is te beargumenteren in hoeverre de ideologieën in teksten schadelijk zijn, en voor wie ze schadelijk zijn. De auteurs van dit boek proberen 'anders' te lezen: tegen de verstar-ring in. Deze tegendraadse interpretaties herschrijven de werken die ze interpreteren. In die zin zijn ze zelf ook omvormers van de geschiedenis, omdat ze het geïnterpreteerde werk toestaan een ander effect te hebben.

Onze bedoeling met dit boek is een bijdrage te leveren aan het opruimen van de hindernis, die lezers van nu verhindert om opnieuw, vanuit moderne politieke waarden, literaire behoeften en kritisch inzicht, de bekende teksten uit de Nederlandse literatuur te lezen. Die teksten worden hier dus niet gepresenteerd als producten van geschiedenis, maar als makers van geschiedenis. Maar hoe 'maakt' een tekst geschiedenis? Het probleem met meesterwerken is dat ze altijd tot ons komen in reeds geïnterpreteerde vorm, door het oog van bestaande interpretaties. Op die manier wordt de canon van werken in feite een canon van interpretaties. Het is niet zozeer het meesterwerk zelf, dat een

bepaald effect op de lezer sorteert, dat effect wordt ook nog eens voortgevoerd door het filter van wat de interpretatie het werk toestaat te doen. Wie dus een tekst opnieuw wil lezen moet vaak eerst tegen de gevestigde interpretaties in lezen.

Elk artikel in deze bundel illustreert dat proces opnieuw: Jeanette Koekman moet in 'De stilte rond Sanderijn' (over *Lanseloet van Denemerken*) inlezen tegen de exclusieve aandacht van de commentatoren voor het personage Lanseloet. Ondanks het feit dat Lanseloet het meisje Sanderijn wel zeer laaghartig (met medewerking van zijn moeder!) verkracht—en dus een tamelijk abject figuur is—wekt hij de sympathie en de identificatie van hedendaagse mannelijke lezers. Koekman maakt het abele spel weer interessant, door de verkrachtingsscène en Sanderijns eigen reactie daarop te toetsen aan een moderne visie op de verbeelding van verkrachting—die van Mieke Bal (1988a). Frans Willem Korsten leest in zijn analyse van Multisch *Twee vrouwen* in tegen de empathische beweringen van de schrijver zelf—door alle interpretatoren zonder meer geloofd—dat het hier gaat om een eenvoudig, realistisch verhaal. Daarmee, zo laat Korsten zien, maskeert Multisch een complex netwerk van intertekstuele verwijzingen, die zonder uitzondering seksistische clichébeelden van vrouwen blijven te behelzen. Door het verhaal te verkopen als 'rechttoe rechttaan' worden die clichés des te onopgemerkter genaturaliseerd. Mirjam van Teeseling en Petra Branderhorst lezen in tegen Annie Schmidts reputatie—die nu zo langzamerhand door niemand meer kritisch wordt bekeken—dat Schmidt strijdt voor vrolijke ordeeloosheid, gezonde anarchie, wildgroei, vrijheid en erkenning van de eigen waarde van iedereen. Was dat maar waar. Ernst van Alphen leest in tegen het overzichtelijke en daarom zo door alle interpreten herhaalde idee dat Elsschots *Het dwaallicht* gestructureerd zou worden door de opposities burger-romanticus, zwart-blank, hoer-nette vrouw. Hij laat zien dat *Het dwaallicht* zelf de binaire oppositie systematisch ondergraaft. Daarmee bevrijdt hij het ideologiekritische potentieel van de tekst: door een dergelijke lezing kan de tekst voor volgende lezers weer anders gaan werken: namelijk als een aantasting van binaire opposities in plaats van als bevestiging daarvan. Jan van Luxemburg tenslotte geloof niet dat Couperus' opzichthige gebruik van retorische figuren louter ornament is: hij geeft een overtuigende demonstratie van het effect van

retorische versiering: Couperus' esthetisering van de slaven maakt het ethisch-politieke probleem van slavernij onzichtbaar.

De auteurs van de essays die hier zijn samengebracht hebben er naar gestreefd een werkelijk nieuw licht op een bekende tekst te werpen. Deze essays zijn niet geschreven op de stroom van een bestaande waarderingsgeschiedenis: de auteurs roeien juist tegen de stroom van die gevestigde waarderingsgeschiedenissen op, soms door de waarderingsgeschiedenis zelf aan kritiek te onderwerpen. Zo legt Arie-Jan Gelderblom de nationalistische mythe bloot die Huygens, 'zoon van het volk van Nederland' omringt. De Bredero van Marijke Spies is niet langer de gênante losbol, de ongelijke volksjongen of de maatschappijcriticus, maar eerder de representant en spreekbuis van een nette burgerij. Die burgerij stoorde zich niet aan de tegenstrijdigheden in de moraal van Bredero's respectievelijke stukken, maar waardeerde zijn kunde om *wat dan ook* te beargumenteren. Zo markeert Bredero de ontdekking van de macht van de retorica, die nu weer zo actueel is. Timothy Stevens laat zien hoe de critici Gorters *Mei* slecht als wonderschoon natuurgedicht konden lezen en centrale thema's als seksualiteit, en de lichamelijke van dichterschap en creativiteit uit de weg zijn gegaan. Wilbert Smulders ziet Bordewijks *Karakter* niet als een proto-fascistische roman—zoals anderen *Karakter* wel interpreterden. *Karakter* laat juist de neergang zien van het barbaarse imperium van Dreverhaven, tot, aan het slot, de aap uit de mouw komt: de opgestegen Katadreuffe is geen verlost mens geworden die een betere wereld mag bewonen dan zijn vader, maar een snob. Anneke van Luxemburg-Alders tenslotte leest Bordewijks *Bint* met de negen vrouwenfiguren als leidraad, die allen zijn verbonden met de visie van leraar de Bree. De Brees relatie tot vrouwen verandert ingrijpend, en die verandering is af te lezen aan de wijze waarop hij zijn negen muzen ziet. De 'monsterlijke' leerlinge Schattenkeinder wordt de nieuw norm.

Iedereen probeert *iets heel anders* over het werk te berde te brengen dan het tot nu toe gezegde. Niet om te epateren, niet uit de blote wil om nieuw te zijn, maar om de dwingende greep van de interpretatietraditie, die de neiging heeft zich oneindig voort te zetten, te doorbreken. De auteurs leggen geen waarheidsclaims die zich verder uitstrekken dan hun eigen, groepsgebonden, positionaliteit. Dit zijn lezingen die nu, in 1991, mogelijk zijn geworden.

Besluit

We hebben lang nagedacht over de volgorde waarin we de verschillende bijdrage zouden presenteren. Aanvankelijk leek een thematische indeling het meest voor de hand liggend. Een afdeling seksisme-kritiek, een afdeling racisme-kritiek, en een rest-categorie waarin kritiek op natie, klasse of generatie gegeven zou worden. Bij nader inzien bleek zo'n indeling erg geforceerd. Veel bijdragen beoefenen verschillende thematische vormen van ideologiekritiek door elkaar en dat juichten we juist toe. Een van de belangrijkste vorderingen van de literatuurwetenschap is precies de integratie van het feministische perspectief in andere vormen van kritiek.

Een andere indeling zou onderscheid kunnen maken tussen kritiek op de ideologie van de werken zelf, en kritiek op de ideologische receptie ervan: dan bestaat de eerste afdeling uit de analyses van Couperus' *Antiek Toerisme*, Du Perrons *Het land van herkomst*, Nescio's *Dichtertje*, Mulisch' *Twee vrouwen* en de artikelen over Hendrik Marsman en Annie M.G. Schmidt. De receptie-afdeling zou dan de analyses van Elsschots *Het dwaallicht*, Gorters *Mei* en de Huygens- en Bredero-receptie herbergen. Maar ook daar overlappen de afdelingen elkaar weer—niemand negeert de receptie volledig—en blijft er een 'restcategorie'. Ook de deconstructieve leeswijze, het 'opzetten van de tekst tegen zichzelf' is al zodanig ingeburgerd dat we de deconstructivisten niet meer in een apart kamp kunnen drijven.

Wat te doen met dit probleem, dat ons geleidelijkaan niet zozeer hinderde als wel amuseerde. Wij hebben besloten het te laten bestaan, als een intrigerend en constructief dilemma. U mag het boek aanvaarden als puzzel: we nemen de lezer die de beste oplossing voorstelt mee uit eten. Intussen—omdat er toch een volgorde moest komen—hebben we besloten tot een chronologische volgorde, dat wil zeggen een volgorde op de tijd waarin het onder vuur genomen werk werd geschreven. Deze presentatie is volstrekt willekeurig, even willekeurig als—bijvoorbeeld—een alfabetische volgorde op auteursnaam of een omgekeerde chronologie. Die willekeur is gerechtvaardigd omdat al deze analyses deel uitmaken van eenzelfde project. Wat betreft hun werkelijkheidsvormende effect zijn de teksten gelijk. Zoals Virginia Woolf zich voorstelde dat alle Engelse schrijfsters van de laatste drie eeuwen zich

samen in één kamer bevonden, zo stellen wij ons voor dat alle hier behandelde werken op één deftige boekenplank bij elkaar staan. Wat hen verbindt is dat ze alle *nu* gelezen worden, als belangrijk en canonic. In die zin zijn de bekritisierende werken tijdgenoten: het gaat erom wat ze nu doen, teweeg brengen, aan effect sorteren.